

Begrebet arbejde i de danske senmiddelalderlige kalkmalerier

Af Martin Bo Nørregård

1. Billeder som kilder

Gennem hele den europæiske middelalder var størstedelen af befolkningen beskæftiget med at dyrke jorden. Men det man ved om datidens syn på arbejde, er meget lidt. Den viden, man trods alt har, er betinget af de skriftlige kilder, og dermed af det fåtal af mennesker, som forstod sig på at skrive. I Danmark er de skriftlige kilder, som angår landbrug, stort set alle af juridisk eller skattemæssig karakter.¹ Hvis man vil undersøge holdningen til jorddyrkernes arbejde, må man anvende andet kildemateriale end det skriftlige. Et sådant materiale findes i de danske kirker, hvor der er bevaret et stort antal kalkmalerier fra senmiddelalderen. Gennem dem er det muligt, at andre og mindre elitære holdninger end de skriftlige kilders kan komme til syne.

Billeder anvendes næsten udelukkende af historikere som illustrationer, og sjældent som faktiske kilder til viden om fortiden. Når billeder endelig bruges, er det almindeligvis som kilder til de materielle forhold,² men det skulle være muligt at bruge dem til mere end det.

Stort set alle kalkmalerierne i de danske kirker er religiøse, de skal illustrere den religiøse tekst. Men teksten fortæller ikke det hele, den efterlader et frirum til den, som maler: på hvilken måde skal eksempelvis Adam skaffe sin føde med møje? Udfyldelsen af

frirummet er ideelt set op til den som maler, men reelt set er han begrænset dels af opdraggiverens krav, dels af den ikonografiske tradition og dels af den tid og det samfund som han er en del af. Malerens frirum er i den forstand næsten udfyldt, men netop frirummets indhold kan anvendes som kilde til malerens samtid.³ Problemet og udfordringen ligger i at identificere og tolke frirummet. For at gøre det, må man indhente al den viden, man kan om kalkmaleriets samtid. Uden en sådan viden er det halsløs gerning at forsøge en tolkning. Det er også nødvendigt at kende billedets skriftlige forlæg og den tradition, der er udviklet i forbindelse med afbildningen af et motiv.⁴ Ved man, hvem der har bestilt, malet og set billederne, og kender man deres tekstforlæg og tradition, så skulle man have en mulighed for at trænge gennem kalkmaleriernes religiøse verden. Sammenstiller man den opnåede viden og billedet, vil man kunne se overensstemmelser eller brud eller måske begge dele.⁵ Alene en konstatering af det ene eller det andet er et udsagn om billedets samtid. Men især et brud mellem billede og viden kræver, at man anvender sin viden til at indkredse udsagnets betydning. For at anvende billedet som kilde er det altså nødvendigt for en tid at vende sig fra det og undersøge, hvad de skriftlige kilder kan sige om indstillingen til arbejdet.

2. *Opfattelsen af arbejde i middelalderen*

Holdningen til arbejde i de middelalderlige kilder kommer mest direkte til udtryk i teologisk sammenhæng, det vil enten sige i bibelkommentarer, klosterregler eller i diskussioner om dem. Men den findes også, om end mere indirekte, i verdslig sammenhæng, tydeligst i de teoretiske overvejelser om samfundet, men også i litteratur og lovgivning. Indstillingen til arbejdet var naturligvis hverken konstant eller entydig, alene periodens enorme tidsspand synes på forhånd at udelukke noget sådant.

Holdningerne til arbejde havde rod i flere traditioner, som alle var tvetydige. Både i den græsk-romerske verden og hos de senere indvandrede folkeslag var der en foragt for arbejde, som hang sammen med skellet mellem fri og ufri, men samtidig herskede der en respekt for håndværket. I den jødisk-kristne tradition blev Adam forbandet med arbejdet, som altså er en straf. Men i skabelsen er Gud selv arbejdende, om end arbejdsmåden var omdiskuteret. Og i det Nye Testamente anslår Jesus en arbejdsfjendtlig tone ved at henvise til markens liljer og himmelens fugle, mens Paulus modsat mener, at man må arbejde for at kunne spise.⁶

I Benedikt af Nursias klosterregler fra begyndelsen af det 6. århundrede er denne tvetydighed væk, bønnen og arbejdet var for ham det centrale i munkegerningen. Det legemlige arbejde var godt, især fordi det hindrede lediggang, men også fordi det muliggjorde almisser og var et udtryk for ydmyghed.⁷ Benedikts regler havde stor betydning for mange af de efterfølgende munkeordner, og det manuelle arbejde blev derfor respekteret.⁸ Men man skal dog være forsigtige med at overføre respekten for munkenes arbejde, til arbejde der ikke blev udført af munke. Munkenes

arbejde var del af en strengt reguleret religiøs hengivelse, og det havde stor betydning for synet på deres arbejde. Desuden var der en tendens til, at det mere fysisk prægede arbejde med tiden ofte helt forsvandt fra munkenes dagsplan. Det hang dels sammen med, at munkene blev beskæftiget med andre ting, men også med at størstedelen af munkene kom fra samfundets øverste lag.⁹ Arbejdet overlod man så enten til fæstebønder, som på et almindeligt gods, eller til de såkaldte lægbrødre.¹⁰ Desuden synes den teoretiske deling af samfundet i tre grupper også at være slået igennem i klostrene. Teorien skelnede mellem de gejstlige og dem der arbejdede, og afviste derfor det fysiske arbejde som en nødvendig del af et religiøst liv.¹¹ Senmiddelalderens tiggermunke er vel et udtryk for den opfattelse, selvom de havde en vis sympati for dem, der arbejdede.¹²

Tredelingen af samfundet var almindelig udbredt fra det 12. århundrede. Teorien skelnede mellem dem som bad, dem som kæmpede og dem som arbejdede.¹³ Arbejde synes først og fremmest at have betydet fysisk arbejde, men dækkede til tider også over mindre fysisk krævende beskæftigelser som f.eks. købmænd og lærere.¹⁴ Og da størstedelen af det fysiske arbejde desuden blev udført af bønderne, kan det være svært at skelne mellem synet på arbejde og synet på bønderne.¹⁵ At de arbejdende overhovedet blev medtaget, kan tolkes som en anerkendelse af deres betydning. Men der herskede ingen tvivl om, at de var underordnet de bedende og kæmpende.¹⁶ Et er nemlig at anerkende et arbejdes vigtighed, noget andet at vurdere de arbejdende positivt. For man både indså og anerkendte, at eksempelvis bøndernes arbejde var af stor vigtighed for samfundet, men derfor foragtede man det alligevel.¹⁷ Men den ringe skel-

nen mellem bonden og hans arbejde, kom til at betyde, at det mere var bonden man foragtede og ikke så meget arbejdet i sig selv. Man foragtede derfor ikke Absalon, når han huggede brænde i sin »fritid«, ligesom at ridderen med stor hæder og ære kunne udføre sit til tider ekstremt fysiske hverv, uden at man så ned på ham.¹⁸

3. Danmark i senmiddelalderen

Den samme holdning til arbejde har eliten i Danmark vel også haft, men de skriftlige kilder kan hverken be- eller afkræfte det på grund af deres juridiske og skattemæssige karakter (undtaget er naturligvis det nævnte eksempel med Absalon hos Saxo). Men selvom det skriftlige materiale ikke kan belyse holdningen til arbejde i Danmark, så giver det et indblik i væsentlige samfundsforhold.

Danmark var som de fleste andre europæiske lande helt overvejende et landbrugsland. I senmiddelalderen var jorden fordelt mellem jævnstore fæstegårde, der næsten havde fortrængt de stor- og småbrug, som tidligere havde været betydelige i antal.¹⁹ Overgangen til det jævnstore fæstebrug er muligvis en effekt af den befolkningsnedgang, som Europa oplevede i det 14. århundrede.²⁰ En følge af befolkningsnedgangen blev mangel på arbejdskraft, og for at holde mest mulig jord under plov var det nødvendigt for jordens ejere at øge brugenes størrelse. Det har sikkert medført gunstigere materielle forhold for den jævne bonde, bl.a. fordi brugsstørrelsen nu var mere bæredygtig. Men manglen på arbejdskraft kom også til at betyde, at det retslige greb om bønderne blev strammet. Mulighederne for at forlade et fæste indskrænkedes, og på Sjælland, Møn og Lolland-Falster indførte man endda vornedskab.²¹ Den stramme-

re regulering behøver dog ikke nødvendigvis at være en direkte konsekvens af manglen på arbejdskraft, men kan også betragtes som et forsøg på at kontrollere en mere selvbevidst bondestand (en mulig følge af de bedre materielle forhold).

Om bøndernes øvrige kår er det svært at sige noget præcist. I landsbyen dyrkedes jorden sandsynligvis i en form for fællesskab og de langstrakte markformer sandsynliggør brugen af tunge redskaber med stort forbrug af trækraft, som for eksempel hjulploven. Men vedtægter for landsbyfællesskabet og markformer kendes hovedsageligt kun fra senere tider.²² Hvad angår husdyrholdet, er en jævnstor gård i 1300-tallet omtrentligt anslået til to heste, to okser, to køer og 10 får.²³ Om den enkelte bonde besad sin egen plov, eller om man i hver landsby ejede en eller flere i fællesskab, er ikke til sige. Heller ikke hvilken trækraft der anvendtes, og derfor ikke om den jævnstore gårds to heste var tilstrækkeligt til at trække ploven.²⁴ På trods af den manglende viden indikerer den jævnstore fæstegårds udbredelse en højere og mere ligelig levestandard i hele bondestanden. For i lyset af befolkningsnedgangen behøver de større, men færre gårde ikke at have medført en nævneværdig forøgelse af landproletariatet. Den betød nemlig, at der var mere land at dele mellem færre mennesker.

I samme periode må landbefolkningen også være begyndt at komme oftere i landsbykirken end tidligere. I den tidlige middelalder var landsbykirken hovedsageligt forbeholdt den jordejende del af befolkningen. Gruppen af frie jordbesiddere var ikke ret stor, hvilket kirkerummets indretning bar præg af.²⁵ Men fra 1300-tallets slutning ændredes kirkerummet, den ældre murede indretning blev fjernet, ligesom flere kirker blev udvidet. Forøgel-

sen af kirkerummet kan ikke skyldes en øget befolkning, da befolkningstallet faldt. Men det er naturligt at forbinde opkomsten af den jævnstore fæstegård med ændringerne i kirkerummet. Man kan sige at landsbykirkens rum blev »demokratiseret«. ²⁶ På samme tid finder en forandring af kalkmaleriernes stil sted, den bliver mere jævn, mere folkelig og dermed mindre aristokratisk. Men betyder det, at den jævne befolkning i takt med »demokratiseringen« af kirkerummet også overtog bekostningen af kirkens udsmykning eller er det elitens forsøg på at tilpasse sig en ny situation? ²⁷ De stiftere eller bestillere man kender fra senmiddelalderen er stadig overvejende af adelig herkomst, men ikke kun, og i langt de fleste tilfælde ved man intet om finansieringen af billederne. ²⁸ Kun få malernavne er kendt, og de er alle danske. Indskrifterne i hvilke de indgår er derimod på latin og synes at pege mod et mere elitært tilhørsforhold. Dette til trods nævner malerne i deres indskrifter, at de gjorde kalkmalerierne med deres hænder. ²⁹ De udførte altså modsat eliten et manuelt arbejde.

De senmiddelalderlige kalkmaleriers ophavssituation er ikke entydig, kilderne er simpelthen for få til at give et klart billede. Det vanskeliggør naturligvis brugen af kalkmalerier som kilde til holdningen til arbejde. Men de skriftlige kilder er blevet aftunget den mulige viden, og tilstrækkelig eller ej så er det tid til at vende tilbage til kalkmalerierne selv.

4. Adam og Evas Jordeliv

I de danske kalkmalerier er gengivet flere forskellige former for arbejde: Håndværkere ved bygningen af Babelstårnet og Noahs ark, markarbejdet i sædeunderet, mens mælkeharesagnet viser smørkærningen.

Men hyppigst forekommende er arbejdet med jorden og det huslige håndarbejde, som gengives i Adam og Evas jordeliv. Derfor, og da størstedelen af de arbejdende var bønder, er jordelivet den bedst egnede motivgruppe til at belyse holdningen til arbejde i Danmark.

I det bibelske forlæg er Adam og Evas jordeliv en følge af syndefaldet. Som straf blev Evas svangerskabsmøje mangfoldiggjort, og hendes mand skulle herske over hende. Adam måtte med møje skaffe sig føde og i sit ansigts sved spise sit brød; han skulle dyrke den jord, han var taget af. Før Gud drev Adam og Eva ud af Edens have, gjorde han dem begge skindkjørtler. ³⁰ Ret meget mere står der ikke om Adam og Evas jordeliv, kun at de avlede Kain og Abel, og efter Kains drab på Abel Set. ³¹ Traditionelt afbildes Adam derfor i færd med at dyrke jorden, enten med hakke eller spade, og til tider med en hjulplov. Nogle gange hjælper Eva ham, men ofte spinder hun omgivet af deres børn. ³²

I det gammeldanske område har man kendskab til i alt 47 kirker med gengivelser af jordelivet. 31 af dem falder inden for intervallet 1425-1536, som kan siges groft at svare til den danske senmiddelalder, af de resterende falder 11 før og seks efter. Men ikke alle 31 kan anvendes til analyse. Nogle af billederne er for dårligt bevaret og andre kendes kun gennem ældre tegninger eller skriftlige beskrivelser. Hvilke gengivelser, der skal sorteres fra, afhænger af analysens karakter. Ved en gennemgang af det usorterede materiale viser det sig, at langt den overvejende del af kirkerne ligger i Lund og Roskilde Stifter, der har henholdsvis 15 og 11 kirker med jordelivsbilleder, de øvrige 5 kirker findes i Odense, Viborg og Århus Stifter. Fordelingen stemmer nogenlunde overens med

den generelle fordeling af kalkmalerier i perioden.³³

Langt de fleste af jordelivsscenerne er placeret i samme hvælv som andre scener fra begyndelsen af 1. Mosebog, og indgår altså i en billedfortælling. Der er ingen generel tendens til, at jordelivsscenerne er placeret i forbindelse med djævle, narrefigurer eller andre motiver, som kunne være en negativ kommentar til arbejdet.³⁴ Modsat eksempelvis smørkærnings-scenerne i forbindelse med mælkeharesagnet, hvor den kærnende kone ofte assisteres af flere djævle. Jordelivet er sjældent placeret sekundært i kappefligene, som oftest er det hovedmotivet i sin hvælvkappe, men deler næsten lige så tit kappe med et andet motiv.³⁵

For at muliggøre en sammenstilling af den tekstlige viden og et billede er det nødvendigt at sprogliggøre billedet, det vil sige beskrive det.³⁶ Når man beskæftiger sig med mere end et eller to billeder, er man nødt til at systematisere materialet og lægge vægt på mere overordnede træk. Det faktiske arbejde er et overordnet træk. Eva spinder uden undtagelse i alle de jordelivsscener, hvor hun er afbildet. Kun i de mere udbyggede gengivelser i Emmislöv, Norra Strö og Rinkaby Kirker deltager hun også i høsten. Børnene ses nogle gange som medhjælper både ved pløjning og ved afhugning af grene, men ligger for det meste enten i en vugge eller optræder omkring Eva. Adams arbejde er mere varieret end Evas, han hakker, hugger, pløjer, sår, bringer høsten i hus og har måske endda fisket i Herlev Kirke. Han er dog hyppigst beskæftiget med at pløje, det gør han i hele 14 kirker. 11 af dem ligger i Lund Stift, hvor også kun de udbyggede jordelivsscener kendes fra.³⁷ Et andet overordnet træk er påklædningen, og her er det tekstlige forlæg mere specifikt end med

Relaterer til skabelsen	Motiver	Antal af motiver	% af antal motiver	% af antal kirker
*	Jordelivet	31	14,1%	100%
*	Uddrivelsen	24	10,9%	77%
*	Evas skabelse	21	9,5%	68%
*	Syndefaldet	19	8,6%	61%
*	Kain og Abel	17	7,7%	55%
*	Adams skabelse	13	5,9%	42%
*	Gud advarer Adam og Eva	11	5,0%	35%
*	Adam og Eva får redskaber/tøj	9	4,1%	29%
*	Skabelsen	8	3,6%	26%
	Helgener	11	5,0%	35%
	Jesu liv	5	2,3%	16%
	Fristelsen	4	1,8%	13%
*	Gud bringer Adam og Eva sammen	4	1,8%	13%
	Drolerier	5	2,3%	16%
	Jesu barndom	4	1,8%	13%
*	Adam og Eva græmmer sig	3	1,4%	10%
	Dommedag	3	1,4%	10%
	Uidentificerede scener	3	1,4%	10%
*	Gud forbander Adam og Eva	2	0,9%	6%
	Djævle	2	0,9%	6%
	Fabler	2	0,9%	6%
	Mand skoer kat	2	0,9%	6%
	Mand med armbrøst	2	0,9%	6%
	Ugle	2	0,9%	6%
*	Adam priser sin skaber	1	0,5%	3%
*	Adams død	1	0,5%	3%
*	Hviledagen	1	0,5%	3%
	Den rige og den fattige mands bøn		0,0%	0%
	Fabeldyr	1	0,5%	3%
	Kors	1	0,5%	3%
	Inskription	1	0,5%	3%
	Johannes døberen	1	0,5%	3%
	Mand knuser kats poter	1	0,5%	3%
	Marias renselse	1	0,5%	3%
	Bygningen af Noahs ark	1	0,5%	3%
	Pelikan	1	0,5%	3%
	Træ	1	0,5%	3%
	Uidentificeret moralitet	1	0,5%	3%
	Total	220	100,0%	

Skema 1. Motiver der optræder i samme hvælv som Jordelivet. Motiverne er generaliseret (eks. er Sædeunderet og Jesu fremstilling i templet er således slået sammen til Jesu barndom) og reduceret (dvs. motiverne er kun registreret en gang selvom det dækker flere hvælvkapper).

Stift	Nr	Kirkenavn	Fra år	Til år	Adam						Eva					Børn
					Arbejde	Skæg	Fodtøj	Tøj	Ben	Andet	Arbejde	Fodtøj	Tøj	Hoved	Andet	
Lund	1, 1	Benestad	1500	1500	kh 2h	U	?	K	?	P	-	-	-	-	-	1:1 hj:kh
	1, 2	Benestad	1500	1500	pl 2h	U	?	K	?	P	-	-	-	-	-	1:1 hj:pl
	2,1	Emmislöv	1450	1475	bn	S	?	?	?	H	H	?	K	H	-	-
	2,2	Emmislöv	1450	1475	pl	S	?	?	?	H, S/P?	S	?	K	H*	Sp,Ss	2:1 v, 1b
	2,3	Emmislöv	1450	1475	sår	S	?	?	?	H	-	-	-	-	-	-
	3	Everlöv	1500	1500	hu	U	?	K	B	Pu	-	-	-	-	-	1:1 hj
	4	Fjälkinge	1430	1460	pl 2h	S	F	K	?	B,Ø,S	S	?	K	H	Sb,i	3:1 v, 2 b
	5	Fulltofta	1475	1525	pl 2h	S?	B	Kl	B	S	-	-	-	-	-	-
	6	Glagsax	1475	1525	pl 2h	S	F	K	Bu	H,S	S	F	K	H	-	-
	7	Hästveda	1500	1500	pl 2h	S	F	K	Bu	B,N,Pu,S	S	?	K	H	-	-
	8	Kävlinge	1500	1500	pl 2h	S	?	Kl	B	-	S	?	K	Blh*	-	1:1 sv
	9,1	Linderöd	1498	1498	-	-	-	-	-	-	S	?	K*	H	-	2:1 v, 1 kt ø
	9,2	Linderöd	1498	1498	pl 2h	S	F	K	Bu	P	-	-	-	-	-	-
	10,1	N. Strö	1450	1475	-	-	-	-	-	-	S	F	K	H	Sb	2:1 sv, 1 b
	10,2	N. Strö	1450	1475	bn?	S*	?	K*	?	H	H	F	K	H	-	-
	10,3	N. Strö	1450	1475	gr	S	F	K	Bu	H	-	-	-	-	-	1:1 hj:h
	11,1	Nymö	1450	1500	-	-	-	-	-	-	S	?	K	H/Ha	Sb	1:1 v
	11,2	Nymö	1450	1500	pl?	?	?	K*	?	S?	-	-	-	-	-	-
	12,1	Rinkaby	1450	1500	-	-	-	-	-	-	S	F	K	H	Sb	3:1 v, 2 b
	12,2	Rinkaby	1450	1500	bn	S	F	K	Bu	H	H	F	K	H	B,Segl?	2:2 hj:hø
	12,3	Rinkaby	1450	1500	kh 2h	S	F	K	Bu	H	K	?	K	H	Høtyv	-
	12,4	Rinkaby	1450	1500	pl 2h	S	F	K	Bu	H,P,B	-	-	-	-	-	-
	13	Silvakrå	1500	1525	?	?	?	?	?	-	S	?	K	H	Ss?	-
	14	Åspö	1500	1500	pl 2h	S	B	B	Bu	-	S	?	K	Ho	Sb?	2:1 v, 1 hj:h
	15	Ö. Herrestad	1450	1475	gr	S	F	K	Bu	-	S?	?	K	Blh	-	-
Odense	16	Tägerup	1500	1520	ha?	S	F	K	Bu	B,Ø	S	?	K	H	Sb	3:3 sk
Roskilde	17	Elmelunde	1499	1507	pl 2h	U	F	K	Bu	Hs	-	-	-	-	-	-
	18	Hjembæk	1500	1500	gr	U	F	K	Bu	-	S	F	K	H	-	1:1 v
	19	Herlev	1480	1480	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	20	Højelse	1430	1430	gr	S	B	Kl	B	-	S	?	K	H	-	-
	21	Kværkeby	1500	1500	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
	22	Lyngby (Kgs.)	1500	1500	gr	U*	HS	K	Bu	-	S	?	K	H	Ss?	3:2 b, 1 kp.
	23	Lynge	1450	1480	ha?	U	?	K	?	-	S	B*	K	H*	-	1:1 sk
	24	Nr. Asmindrup	1450	1480	gr	U	B	K	B	-	S	?	K	H	-	1:1 v*
	25	Ottestrup	1500	1500	ha	S	B	Kl	Bu	-	S	B	K	H*	Sb	-
	26	Over Dråby	1460	1480	ha	U	B	K	B	-	S	?	K	H	-	-
	27	Vallensbæk	1450	1480	ha/hu	U	B	K	B	Hæ	S	?	K	H	-	1:1 v
Viborg	28	Lihme	1525	1525	hu	?	?	?	?	-	S	?	K*	Blh	-	2:hj:1 h, 1 kp
Århus	29	Gjerrild	1500	1500	pl 2o & 2h*	S	F	K	Bu	P	S	?	K	H	Ss	1:1 sk
	30,1	Hyllested	1500	1520	hu	S	?	K	Bu	-	S	?	K	H	Sb	-
	30,2	Hyllested	1500	1520	pl 2o & 2h	S	F	K	Bu	H,P,B	-	-	-	-	-	1:1 hj
	31	Tamdrup	1500	1500	-	-	-	-	-	-	S	?	Kb	Ha	Ss	-

Placering	Kappe	Værksted	Bevning	Inskriptioner
S 2. H vk n	Kh	Ev		
S 2. H vk s	Kh	Ev		HUIST, HO, FRAM, SO BATH, ADAM
S 2. H øk n	Kh	V		
S 2. H sk	K	V		
S 2. H øk s	Kh	V		
S 2. H sk	K	Ev		
S 2. H øk	K	F		ved Adam: SWA:NEY:FRAM
S 4. H nk	K	-		
S 2. H nk	K	V		
S 1. H sk v	Kh	Ev		>HUIST HVO_DO. HAT ADAM<
Ko nV v	Vd	-		
S 2. H øk s	F	-		
S 2. H sk ø	F	-		
S 1. H nk ø	F	V		
S 1. H vk n	F	V		
S 1. H nk v	F	V		
S 2. H sk	K	V		
S 2. H øk	K	V		
S 2. H sk	K	-		
S 2. H nk	K	-		
S 2. H vk	K	-		
S 2. H øk	K	-		
S 2. H nk	Kh	-		
Ki 2. H vk	K	Ev		HUIST HOC FRA(M) SAA BAD ADA(M) og VAL OP TU MA VARTH
S 2. H vk s	Kh	sÖ		
S 1. H nk ø	Kh	B		
S 3. H nk ø	Kh	E		HIPSIH, HOO, FREM, SOO..
Tr H nk ø	Kh	sK	+	
Ki 1. H vk	Kh	-		
Ki 3. H nk ø	Kh	-		
S 2. H vk	K	-		
Ki 2. H vk n	Kh	B		
Ko H vk n	Kh	I		
S 2. H vk	Kh	-	+	
S 1. H vk	K	O		
Ko H nk v	F	I		
S 2. H nk v	F	I	+	
Ko H sk v	Kh	-	+	
S 2. H vk	K	B		
S 1. H sk	Kh	B		
S 1. H sk	Kh	B		
Ko H vk s	F	Å		

Skema 2. Jordelivet i detaljer. Jordelivets motivet er udspiceret i de enkelte hvælv, flige eller hvis Adam/Eva optræder flere gange i samme hvælv.

Forkortelser

Generelt: - =ingenting, mangler, ? = ubestemmeligt/ukendt, * = utydeligt

Adam: Arbejde: hu=hukker, ha=hakker, gr=graver, pl=pløjer, 2h=este, 2o=ker, bn=binder neg, Skæg: S=skæg, U=uden skæg. Fodtøj: F=fodtøj, B=Barfodet, HS=Halusko, Tøj: K=kjortel, Kl=kjortel lang, B=bluse. Ben: B=bare, Bu=Bukser. Andet: P=pisk, H=hat, Hs=Hat m. slør, S=stav nok dårlig bevaret pisk, Pu=pung, B=bælte, N=nyrekniv, Ø=økse.

Eva: Arbejde: S=spinde, H=høster, K=langer hø, Fodtøj: F=fodtøj, B=Barfodet, Tøj: K=kjole, Kb=Kjole m. brystdug. Hoved: H=hovedlin, Ha=Hat, H=Hovedlin opbundet, Blh=Barhovedet m. langt hår, Andet: S=sidder på skammel, Sp=sidder på pude, Sb=sidder på benk, B=bælte, i=indenfor.

Børn: tallet før kolon er antallet af børn. b=barn der ikke laver noget, hj=hjælper med det der følger efter kolon: pl=pløje, h=hukke/hakke, hk=høstkørsel. v=i vugge, sv=i svøb, kp=på kæphest, sk=på Evas skød el. i skørt, kt=kravler i træ, ø=har økse.

Placering: S=skib, Ko=Kor, Ki=Kirke, Tr=Tårn, H med tal foran angiver nr. hvælv fra øst, V=væg, nk=nordkappe, øk=østkappe, sk=sudkappe, vk=vestkappe, Hvilken del af kappen betegnes med: n=nord, ø=øst, s=syd, v=vest.

Kappe: K=fylder hele kappen, Kh=fylder halvkappe, F=fylder kappeflig, Vd=fylder del af væg.

Værksted: B=Brarup, E=Elmelunde, Ev=Everlöw, F=Fjälkinge, I=?effjord, O=Ottestrup, sK=som i Kirke Såby, sÖ=som i Ö.Ingelstad, V=Vittskövle, Å=Åle.

Kilder: Nationalmuseets ikonografiske registrant; Den ikonografiske database; Kalkmaleri databasen (begge på www.kalkmalerier.dk); Danske kalkmalerier bd. 1-4 (red Ulla Hastrup et al), 1985-92; A catalogue of wall-paintings in the churches of medieval Denmark 1100-1600 Scania Halland Blekinge bd. I-III (red. Knud Banning), 1976.

arbejdet. Adam og Eva fik som nævnt skindkjortler af Gud, men det er i de færreste af jordelivsscenerne, at man finder noget, som kan betegnes som skindkjortler. Eva er altid i kjole, der til tider er fremstillet med rigt foldeværk, og kun ganske få steder ses hun uden hovedlin.³⁸ Adam er oftest ikklædt en eller anden form for kjortel, men den er i senmiddelalderen aldrig tydeligt gengivet som skind ved eksempelvis et dyrehoved, som det er tilfældet i et jordelivsmotiv fra tredje fjerdel af 1300-tallet i Nødebo Kirke.³⁹ Adam har i de fleste tilfælde både sko og bukser på, men bare fødder og ben er ikke sjældne. Umiddelbart opstår der ikke nogle iøjefaldende brud ved sammenstilling af tekst/viden og kalkmalerierne. Der tegner sig dog nogle mønstre, men på grund af materialets ringe størrelse, skal man være meget varsom med at lægge for meget i dem, det skal på den anden side ikke forhindre, at mønstrene forsøges brugt.

Den pløjende Adam

Det er interessant, at pløjningen dominerer blandt Adams arbejder, især fordi denne dominans synes enestående i Europa.⁴⁰ Hvis bønderne har stået for bestillingen af kalkmalerier i blot nogle få af kirkerne, er det forståeligt, at de helst ville se deres alter ego, dvs. Adam, pløjende med fuldt forspand. Ploven var det største redskab man havde, og den var et kostbart instrument, hvad enten man ejede ploven selv eller blot stillede med trækraften. Ud fra en betragtning om almindelig selvhævdelse bør det derfor ikke undre, at ploven dominerer. Men at forklare overvægten af pløjescener med bonde-selvhævdelse giver problemer. For det første er de fleste af plovene hverken hjul- eller muldfjældsplø-

ve, men af en simple type. Var bønderne kun selvhævdende op til en vis grænse? Men måske skal man ikke hænge sig for meget i den faktiske udførelse af ploven, en plov er vel plov, og den udfylder sammen med Adam sin rolle som en konkret manifestation af arbejdet med jorden. Desuden giver »selvhævdelsesteorien« også problemer, når man bevæger sig fra Lund til Roskilde Stift. Kun i en af stiftets kirker pløjer Adam,⁴¹ i de andre jordelivsfremstillinger er han enten beskæftiget med at grave, hugge eller hakke. Enten var bønderne i Roskilde Stift mindre forfængelige eller også havde de en anden holdning til deres arbejde. En anderledes holdning til arbejdet kunne forklares med vornedskabet på Sjælland, Møn og Lolland-Falster. Man har måske lettere kunnet sætte sig i ind rollen som underlagt Herrens vrede og magt på grund af den specielle retslige situation. Men det forklarer ikke hvorfor Adam arbejder med andre redskaber uden for området med vornedskab, eller hvorfor Adam pløjer på Møn. Og hvis det var bønderne, der stod bag kalkmalerierne, hvorfor ville de så lade sig afbilde hakkende og gravende? Skulle man ikke snare kunne forvente en højere grad af selvhævdelse, især hvis de skærpede restriktioner var et resultat af en mere selvbevidst bondestand?

Hvis kalkmalerierne ikke blev bestilt af bønderne, som antaget ovenfor, men af de gejstlige og aristokratiet, så kan man tolke den pløjende Adam som et eksempel til efterfølgelse for bønderne og som en påmindelse om deres gudgivne plads i samfundet.⁴² Man kan altså betragte den pløjende Adam som et forsøg på at kontrollere bønderne gennem billeder,⁴³ som et alternativ til vornedskabet i Roskilde Stift. Hvis det er tilfældet så tog man ingen chancer

på Møn. Men en hakke eller en spade ville være i stand til at udtrykke nøjagtigt det samme, med mindre at ploven var noget, som alene jordejerne besad. Hvis bønderne derimod selv ejede plove, ville budskabet gå tabt.

Måske kunne overvægten af pløjescener skyldes, at jordelivet alle steder blev malet af det samme værksted. Men det er ikke ét værksted, som har malet pløjescenerne. Flere af kirkerne med pløjescenerne er ikke tilskrevet noget værksted, mens de øvrige scener fordeler sig på fire værksteder. De fleste af værkstederne har i øvrigt også gengivet Adam i færd med andet arbejde end pløjning.⁴⁴ At Adam pløjer skyldes altså ikke, at det enkelte værksted simpelthen foretrak at male Adams jordeliv sådan. Pladsmangel kunne måske kræve, at malerne valgte en huggende eller gravende Adam frem for en pløjende. Men selvom jordelivsscener med den pløjende Adam oftest er hvælvkappens hovedmotiv, findes han pløjende i jordelivsscenerne som kun fylder en halv kappe og i kappefligen.⁴⁵ Overvægten af pløjescener kan ikke forklares ved at henvise til værkstedet eller til pladsmangel, og valget af Adam ved ploven må derfor skyldes noget andet. Men om det er et udtryk for hvem bestilleren var, eller måske malerens temperament, er umiddelbart svært at sige.

Adam og Evas klædedragt

Ud over det store antal af pløjescener er det interessant, at Adam og Eva ikke er klædt i skindkjortler. Det er i hvert fald et brud med bibelforlægget, om ikke så meget med den ikonografiske tradition. Påklædningen er jævn, Adam og Eva er ikke fremstillet med laset tøj, som den fattige mand, men de er

heller ikke så fine i tøj, som den rige mand i Den rige og den fattiges bøn i for eksempel Elmelunde og Keldby Kirker. Også til hyrderne på marken lægges en vis afstand ved beklædningen, som i blandt andet Tuse og Mørkøv Kirker udfører deres lidet ansatte arbejde med hængende strømper. Bedst svarer Adam og Evas klædedragt til de høstende bønderes tøj i Sædeunderet.

Adam og Eva er altså klædt, som man kunne forvente, at fæsterne på en af de jævnstore bondegårde ville være det. Placeringen mellem rig og fattig kan forstås som en afstandtagen til begge grupper, og derved en hævde af det man selv stod for. Gennem deres tøj karakteriseres Adam og Eva som jævne bønder, og ikke som de forbandede tabere af et paradys. Hvor meget man i den sammenhæng kan lægge i bare fødder og ben, er svært at bedømme. Men det danske vejr taget i betragtning, virker bare fødder enten som et forsøg på at fremstille de første menneskers vilkår, eller som en fremstilling af mindre velstillede bønder. Fodtøjet kan altså på linje med ploven forstås som et udtryk for selvhævdelse. Er det tilfældet, er det interessant, at Adam overvejende er iført fodtøj (i 14 tilfælde af 35, mod 7 uden).⁴⁶ Men det bliver vanskeligt at forklare, at den pløjende Adam ikke altid bærer fodtøj.⁴⁷ Det burde han gøre, hvis fodtøj og plov begge er udtryk for selvhævdelse. Men materialet er alt for spinkelt og de usikre tilfælde for mange til, at man kan tillade sig at hævde noget bestemt.

De forskellige udlægninger af beklædningen kræver naturligvis, at bønderne bestilte kalkmalerierne. For der behøver ikke ligge noget selvhævdende i en jævn påklædning, den kan eksempelvis bero på malerens iagttagelser af bondebefolkningen.

5. Maler og bestiller

Forholdet mellem maler og bestiller har været et tilbagevendende problem i overvejelserne om jordelivet: Hvis udtryk er det egentlig, som træder frem i hvælvene? Det var altid maleren, der førte penslen. Derfor var det i sidste ende ham, der gav det billedlige budskab form. Uanset hvad bestilleren kan have forlangt af motiver, har maleren i de tilfælde, hvor han ikke minutiøst fulgte et forlæg, selv måttet materialisere bestillerens krav.⁴⁸ Det betyder, at alle de detaljer, som her er forsøgt anvendt til at finde en holdning til arbejde, måske snarere er udtryk for malerens syn på arbejde end en eller anden bestillers. Bønderne kan sagtens have syntes, at billederne af Adam og Evas arbejde såvel som deres påklædning på passende vis repræsenterede bondestanden. Men det er ikke ensbetydende med, at bønderne bestilte kalkmalerierne. Det er derfor interessant, i hvilken forbindelse malerne stod med bondebefolkningen.

Det er allerede nævnt, at de få malernavne, man kender, er danske, og at nogle af malerne lagde vægt på, at de brugte hænderne. Der er dermed antydning en forbindelse mellem den brede, arbejdende del af befolkningen og malerne. Det virker derfor betegnende, at Adam i fem kirker råber til sit plovspand på dansk.⁴⁹ Det er bondemålet, der høres over trækdyrene og ikke latinen som over de andre religiøse motiver. Denne sammenkædning af bondens arbejde og malerens modersmål hviler på en antagelse om, at modersmålet bruges på det, man sætter højt. Men den danske tekst kan jo skyldes, at der ikke var tekst over jordelivsscenerne i de anvendte forlæg, og at det danske simpelthen var en erstatning for den manglende latin. Hvad enten malerne hav-

de tilknytning til bondebefolkningen eller ej, så var det kun sjældent, at maleren kunne vise det i jordelivsfremstillinger. I kun 31 ud af 619 kirker med senmiddelalderlige kalkmalerier er der brugt plads på dette motiv. Og det er mærkværdigt, hvis bønderne var bestillere, og hvis de så sig selv repræsenteret i jordelivets Adam og Eva.

6. Afslutning

Adam og Eva virker ikke, som om de arbejder med den forbandede jord, begge er de ordentligt klædt på, og Adam fører ploven. Adam pløjer måske ikke altid, men der er ikke den usselhed i situationen, som man kan finde i uddrivelsen eller græmmelsen. Men det materiale, som forsøgsvis er anvendt i undersøgelsen af holdningen til arbejdet i de danske kalkmalerier, er problematisk. Det er i flere henseender et meget begrænset materiale, kun jordelivet er blevet inddraget, og det er en meget lille gruppe af billeder. En ordentlig belysning af emnet vil kræve inddragelse af ikke blot langt flere kalkmalerier, men også af andet billedmateriale, og ikke kun fra de gammeldanske områder, men også fra områderne udenfor. Denne artikel er derfor at regne for et forsøg på eller en skitse til, hvordan kalkmalerierne kan anvendes i forbindelse med en kvantitativ/statistisk og mentalhistorisk tilgang til middelalderen.

Noter

1. Porsmose 1988 s. 212-213.
2. Eksempelvis Saxtorph 1970; Olsen 1984; Porsmose 1988 s. 294.
3. Bolvig 1974 s. 30.
4. Wohlfeil 1991 s. 31; Bolvig 1974 s. 52.
5. Wohlfeil 1991 s. 33.
6. Le Goff 1980 s. 73 ff.; Ovitt 1985 s. 57 ff.; Applebaum 1992 s. 180-194.

7. Applebaum 1992 s. 202.
8. Le Goff 1980 s. 81.
9. Goetz 1986 s. 69, 73, 113.
10. Applebaum 1992 s. 204.
11. Ovitt 1985 s. 156-157.
12. Ovitt 1985 s. 160.
13. Oexel 1984 s. 494.
14. Le Goff 1980 s. 78. Le Goff 1980a s. 873.
15. Le Goff 1980 s. 78-79.
16. Le Goff 1980 s. 86; Hundbichler 1984 s. 190-191.
17. Hundbichler 1984 s. 192; Ebner 1984 s. 95.
18. Saxo 1931 s. 429.
19. Porsmose, 1988 s. 341-343.
20. Hørby s. 246; Porsmose 1988 s. 321-323.
21. Olsen 1984 s. 221; Hørby 1980 s. 228; Porsmose 1988 s. 397-398.
22. Porsmose 1988 s. 266, 284-285, 364-365.
23. Porsmose 1988 s. 292.
24. Porsmose 1988 s. 284; Gimpel 1992 s. 40-41.
25. Bolvig 1992 s. 76-89.
26. Bolvig 1994 s. 60-74.
27. Bolvig 1994 s. 87-89; Kaspersen 1985 s. 10, 28.
28. Haastrup 1985 s. 36-38; Haastrup 1991 s. 48-49; Haastrup 1992 s. 72-75.
29. Haastrup 1991 s. 13, 19-20.
30. 1. Mosebog 3, 14-24.
31. 1. Mosebog 4, 1-3, 25.
32. Réau 1957 s. 91-93.
33. Borrild.
34. Jfr. Skema 1.
35. Skema 2, kappe.
36. Bolvig 1974 s. 85-86.
37. Skema 2, kappe.
38. Skema 2, Eva Hoved. Kirke nr. 8, 15, 23.
39. Plathe 1989 s. 150.
40. Camille 1995 s. 258.
41. Skema 2, Adam arbejdet. Kirke nr. 2.
42. Camille 1995 s. 269-270.
43. Williams 1995 s. 299.
44. Skema 2, værksted. Kirke nr. 3; 10,3; 16; 30,2.
45. Skema 2, kappe. Kirke nr. 1; 2; 7; 9,2; 17.
46. Skema 2, Adam Fodtøj.
47. Skema 2, Adam Fodtøj. Kirke nr. 5; 14.

48. Bolvig 1974 s. 51.

49. Brøndum-Nielsen 1961; Haastrup 1992 s. 98-101. Skema 2, Inskriptioner. Kirke nr. 1; 2; 4; 7; 14; 17.

Litteratur

Applebaum, Herbert: *The Concept of Work*. 1992.

Bolvig, Axel: *Billeder – Sådan set*. København 1974.

Bolvig, Axel: *Kirkekunstens storhedstid*. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid. Viborg 1992.

Bolvig, Axel: *Bondens billeder*. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder. Aalborg 1994.

Borrild, Jesper J.: www.kalkmalerier.dk/feature/chart/2/2.htm (ikke tilgængeligt længere)

Brøndum-Nielsen, J.: Den pløjende Adam. *Acta Philologica Scandinavica* bind 24. 1961.

Camille, Michael: »When Adam Delved«: Labouring on the Land in the English Medieval Art. Agriculture in the Middle Ages. *Technology, Practice, and Representation*. 1995.

Ebner, Herwig: *Der Bauer in Mittelalterlichen Historiographie*. Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters. 1984.

Goetz, H.-W.: *Leben im Mittelalter*. München 1986.

Gimpel, Jean: *The Medieval Machine*. London 1992.

Hundbichler, Helmut: *Arbeit. Alltag im Spätmittelalter*. 1984.

Hørby, Kai: *Middelalderen*. *Dansk Social Historie* 2. 1980.

Haastrup, Ulla & Robert Egevang (red.): *Danske Kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. København 1985.

Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1475-1500*. København 1991.

Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1500-1536*. København 1992.

Haastrup, Niels: *Huist hoo fram, saa bad adam*. Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1500-1536*. København 1992.

Le Goff, Jacques: *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. Chicago 1980.

Le Goff, Jacques: *Arbeit und Arbeitsleitung im sozialen und wirtschaftlichen Wandel*. Lexikon der Mittelalters I. 1980a.

Olsen, Rikke Agnete.: *Bäuerliche Sachkultur Dänemarks in Spätmittelalter*. Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters. 1984.

Ovitt, George: *Restoration of Perfection*. New Brunswick 1985.

Oexel, Otto G.: *Tria Genera Hominum*. Institutionen, Kultur und Gesellschaft in Mittelalter. 1984.

Plathe, Sissel: *Eva Spinder*. Haastrup, Ulla & Robert Egevang (red.):

Danske Kalkmalerier. Gotik 1375-1475. København 1985.
Porsmose, Erland: *Det Danske Landbrugs historie* bind 1. København
1988.
Réau, Louis: *Iconographie de L'art Chrétien* Vol. II. Paris 1957.
Saxo: *Saxonis Gesta Danorum*. Hauniae 1931.
Saxtorph, N. M.: Kalkmaleriets Kildeværdi. *Fortid og Nutid* bind

XXIV hefte 3. 1970.
Williams, Jane W.: *The New Image of Peasants in the Thirteenth-
Century French Stained Glass. Agriculture in the Middle Ages.
Technology, Praticce, and Representation*. 1995.
Wohlfeil, Rainer: *Methodische Reflexionen zur Historische. Bild-
kunde. Zeitschrift für Historische Bildkunde* beihefte 12. 1991.